

УДК 821.161.2-31.09(477.87) Томчаний
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.42.3.50>

РОМАН МИХАЙЛА ТОМЧАНІЯ «ЖМЕНЯКИ»: РОЗПАД ПАТРІАРХАЛЬНОЇ РОДИНИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ

MYKHAILO TOMCHANIY'S NOVEL "ZHMENIAKY": THE DISINTEGRATION OF THE PATRIARCHAL FAMILY AT THE TURN OF THE EPOCHS

Ігнатович О.С.,
orcid.org/0000-0002-2845-8545

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

У статті досліджується роман М. Томчання «Жменяки», як твір про розпад патріархальної селянської сім'ї Закарпаття в першій половині XX століття.

Творчість Михайла Томчання (1914-1975) посідає вагоме місце в українському літературному процесі другої половини XX століття. Наймовірної популярності здобув його роман «Жменяки» (1964). За цим твором була написана п'єса, яка виставлялася багатьма театрами України; згодом з'явився однойменний фільм-телевистава; 1987 року в прокат вийшов трисерійний художній фільм «Сила землі». До дослідження роману зверталися критики й літературознавці, зокрема Ю.Бадзьо, О.Мишанич, В.Поп, Ю.Шкробинець, М.Наєнко та інші, розглядаючи твір у контексті соціальної проблематики, та крізь призму конфлікту між матеріальним світом і духовними цінностями в людині.

У статті простежено, що роман М.Томчання пропонує осмислення низки філософських проблем (людина і час, батьки і діти, кохання, життєвий вибір, осмислення людиною свого місця в світі тощо), які пояснюють механізми відчуження і ворожості в родині Жменяків. Художній світ роману виявляє парадоксальну ситуацію, коли батько роду Іван Жменяк, палкий прихильник патріархальності, постає її руйнівною силою.

Письменник вимальовує еволюцію головного героя: від роботящого господаря і сина землі до селянина, що губить почуття любові до ближніх, поступово перетворюючись у тягар для оточення. Жменяк знецінює індивідуальності власних дітей, входячи у конфлікт із пріоритетами модерного часу. А відтак, будучи заможним селянином, Іван залишає своїх дітей без освіти, у старій хаті, з однобокою перспективою праці, в бідності, до того ж вони ображені одне на одного і на долю. А кавалки землі, якими вони поділилися між собою після смерті батька, переходять у кол-госп. Бідність, що її так боявся Жменяк, прийшла до синів і доньки через його власне невміле господарювання. Іванові діти будуть знову рабами, але тепер – у радянській державній системі. Жменяк не зумів використати модерний час на благо собі і своїй сім'ї. Філософський вимір роману закорінений у біблійних мотивах та сюжетних перегуках, що відчитуються у творі.

Цього року виповнилося 111 років від дня народження Михайла Томчання. Його епохальний роман, пробуджуючи обговорення проблем, що існують з біблійних часів і до сьогоднішнього дня, малює нам протагоніста, котрий не бачить нових реалій сучасного світу.

Ключові слова: роман, еволюція, проблематика, батьки і діти, людина і час, художній світ, патріархальність.

This article examines M. Tomchaniy's novel "Zhmeniaky" as a work about the disintegration of a patriarchal peasant family in Zakarpattia in the first half of the 20th century.

The work of Mykhailo Tomchaniy (1914-1975) occupies an important place in Ukrainian literature of the second half of the 20th century. His novel "Zhmeniaky" (1964) gained incredible popularity. A play based on this work was staged by many theaters in Ukraine; later, a TV movie of the same title was released; in 1987, a three-part feature film "The Power of the Land" /Syla Zemli/ was released. The novel has been the subject of scholarly inquiry by critics and literary scholars such as Yu. Badzyo, O. Myshanych, V. Pop, Yu. Shkrobynec, M. Naenko, among others, who have examined it either in the context of social issues or through the prism of the conflict between the material world and the spiritual values within the individual.

The article traces how M. Tomchaniy's novel engages with a range of philosophical issues (the individual and time, parents and children, love, life choices, the devaluation of the human being as a personality, and others) that illuminate the mechanisms of alienation and hostility within the Zhmeniaky family. The artistic world of the novel reveals a paradoxical situation in which the head of the family Ivan Zhmeniak, an ardent supporter of patriarchal tradition, emerges as the very force contributing to its disintegration.

The writer depicts the evolution of the protagonist: from a hardworking landowner and son of the soil to a peasant who gradually loses his capacity for love toward others, becoming a burden to those around him. Zhmeniak devalues the individuality of his own children, coming into conflict with the priorities of the modern times. Consequently, despite being a wealthy peasant, Ivan leaves his children without education, in the old family house, with limited job prospects, in poverty, and moreover, they are resentful of each other and their fate. The pieces of land they divided among themselves after their father's death pass to the collective farm. The poverty that Zhmeniak feared so much reaches his sons and daughter through his own poor management. Ivan's children will, once again, become slaves – but now within the Soviet state system. Zhmeniak fails to use the opportunities of the modern times for the benefit of himself and his family. The philosophical dimension of the novel is deeply rooted in biblical motifs and plot parallels that resonate throughout the work.

This year marks the 111th anniversary of Mykhailo Tomchaniy's birth. His epoch-making novel, sparking discussion of issues that have existed since biblical times and continue to this day, depicts a protagonist who is blind to the new realities of the modern world.

Key words: novel, evolution, issues, parents and children, the individual and time, artistic world, patriarchy.

Постановка проблеми. XIX століття запропонувало читачеві новий тип роману – роман сімейної хроніки. Наступне століття продовжило спостереження за життям родин і їх розпадом, фіксує у заголовку їхні прізвища: «Будденброки» Томаса Манна, «Сага про Форсайтів» Джона Голсуорсі, «Сім'я Тібо» Роже Мартена дю Гара тощо. В українській традиції одразу згадуються: «Люборацькі» А.Свидницького, «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького. Буває, що фокус оповіді про родину зміщується (згадаймо, «Сестри Річинські» Ірини Вільде).

Література Закарпаття представила у XX столітті роман-сімейну хроніку «**Жменяки**» Михайла Томчанія (1964), твір про розпад патріархальної родини на зламі історичних епох. До цього твору була прикута увага численної кількості дослідників на просторах колишнього Радянського Союзу. Мабуть, усі театри України запропонували сценічний варіант «**Жменяків**», роман було висунуто на Шевченківську премію, 1978 року створено односерійний фільм-телевіставу «Жменяки» (автор сценарію Л.Гриб, режисер А.Желінський), а 1987-го у прокат вийшов трисерійний художній фільм «Сила землі» (до речі, у радянський час це був єдиний фільм, знятий за твором письменника Закарпаття), роман перекладався угорською, англійською, латиською, російською мовами. Матеріал про творчість М.Томчанія було введено до «Історії української літератури XX століття» [4].

У романі Михайло Томчаній торкнувся того етапу історії, коли Перша світова війна завершилася і люди західного світу починають перелаштовуватися на модерні ритми часу. Змінюються технології, архітектура, освітній процес, медицина, взаємини між батьками і дітьми у родинах. Порухи колективної свідомості у гущі народу – у глибоко консервативній громаді села – становили предмет художнього осмислення Михайла Томчанія у романі «**Жменяки**».

Заголовок твору Михайла Томчанія фокусує увагу на прізвищі сім'ї. Відтак, текст годиться досліджувати за його провідною ознакою-назвою – історією родини Жменяків. І в цьому вимірі простежити долі, життєвий вибір, пошук щастя, готовність до змін батьків, дітей і онуків, тобто запропонувати ширший погляд на питання, порушувані М. Томчанієм, що, до слова, заковано й у способі письма літератора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняне літературознавство чітко простежило у творі соціальну проблематику, а в її контексті проблему прив'язаності людини до рідної скиби. Дослідники виділили ключовим у романі образ землі, який став домінуючим при аналізі твору. Тож соціальна проблематика вимальовувалася у творі провідною, відтіснивши вічні філософські питання. Зрозуміло, що йдеться про оцінку книги «**Жменяки**» в радянському часі, який і наклав відбиток на спосіб її аналізування.

Відгуки та рецензії на роман з'явилися одразу. Авторами були і відомі літератори, і літературознавці, і студенти. Одним із перших поціновувачів став В. Фединишинець, тоді – студент філологічного факультету Ужгородського університету, а згодом – письменник. У статті під назвою «Земля і доля» він зазначає, що М. Томчаній «порушує тему землі в усіх аспектах, переслідуючи єдину і складну мету – показати незаперечну безперспективність і жорстокість влади шматка землі над людською долею» [9]. Відомий письменник-перекладач Юрій Шкробинець запропонував своє бачення роману в дописі-рецензії «Влада землі»: «...Жменяк: сильний, вольовий, охоплений ненаситною жадобою до землі, яка володіє всіма його вчинками і помислами» [10]. Наш земляк і дисидент-шістдесятник Юрій Бадзьо у журналі «Дніпро» слушно відзначив, що в романі вимальовується наскрізний мотив «земля і любов», і продовжує так: «земля, яка годує людину і становить багатство Жменяків, роз'єднує рідню, сварить брата з братом, батька з сином» [1, с. 141].

Вдумливим прочитанням твору вирізняється рецензія Олекси Мишанича «Дума про людську долю», в якій зауважено на вираженості Томчанієвого слова, а разом з тим відзначено високу емоційність і реалізм письма [3, с. 201].

До розмови про роман долучилися М. Сидоряк, Ю. Балега, І. Семенчук, Г. Сивокінь, С. Дрюченко, В. Марко [7, с. 15–16]. Літературознавець Василь Поп написав низку розвідок (що згодом увійшли до його монографії «Творчість Михайла Томчанія») про роман «**Жменяки**». Науковець спостеріг, що «**Жменяки**» нагадують родинну хроніку, а простежуючи структуру твору, додав: «... внутрішньою суттю така композиція стає засобом пізнання процесу суспільної дійсності» [5, с. 93].

У 1998 році М. Наєнко зауважив, що «роман захоплює передовсім тонким художнім аналізом вічного конфлікту між духовним і матеріальним у душі людини» [4, с. 10].

Літературознавиця Ю.М.Бродюк присвятила набутку М.Томчаниа дисертаційну розвідку, в якій простежила твір як родинну хроніку, слушно відзначивши «містку художню деталь, аналіз внутрішнього світу героя..., психологізм...» [2, с. 140] роману, що «дозволяють митцеві моделювати характер справжньої, живої людини, із притаманними їй фізичними чи моральними вадами незалежно від її ідеологічної приналежності» [2, с. 140].

Мета статті – простежити шлях розпаду патріархальної родини на зламі епох через еволюцію головних героїв роману.

Виклад матеріалу. Інтерес письменників краю до романного жанру виник на історичному Закарпатті у першій половині ХХ століття. Пам'ятаємо твір Ірини Невицької «Правда побідила» (1923), роман «Сусіди» (1941) Юрія Станиця. У 1959 році перед відходом у вічність Федір Потушняк видав дві частини епохального роману «Повінь». Юрій Мейгеш представив роман «Верховинці» (1961), Семен Панько – роман «Під синіми Бескидами» (1962). Але жоден з цих творів не здобув такої популярності й відгуку серед закарпатців різних поколінь, як **«Жменяки»** Михайла Томчаниа, насамперед, через правдивість фактів, спосіб зображення персонажів митцем та глибиною суджень. Читач відчув, що образ землі тут виступає призмою, через яку розкриваються характери героїв, взаємини громади гірського села.

Отже, роман **«Жменяки»** М.Томчаниа проливає світло на те, як у географічному центрі Європи змінюється життя після Першої світової війни, і як дух часу торкається мешканців історичного Закарпаття. Адже окрім того, що вони були учасниками тієї війни, їм довелося пережити «переділ світу» і опинитися після Сен-Жерменського договору в іншій країні – Чехословацькій республіці, а далі брати участь в територіальному поділі, пов'язаному з Другою світовою. Тож історичний вузол в'язався на нашій землі найпомітніше. Що втримувало внутрішній світ краянину на перехресті епох і як змінювався його світогляд? Що призвело до розпаду родини, до знецінення особистості? Такі питання порушено М.Томчаниєм у романі **«Жменяки»**.

Роман складається із трьох частин: перша – присвячена знайомству з сім'єю Жменяків: Іваном, Варкою та їхніми дітьми: Михайлом, Юрком, Степаном та Ганькою; друга – висвітлює форму-

вання особистого шляху Юрка, середульшого сина Жменяка; третя – повертає читача у вир родинних перипетій, що завершується колективізацією на Закарпатті. За образами Івана, Михайла та Юрка Жменяків ведуться три сюжетні лінії твору. Усі три герої еволюціонують у романі, а їхній поступ веде до розпаду патріархальної родини.

Чим припав до душі Михайлові Томчанию образ І.Жменяка? Відомо ж, що роман постав з однойменного оповідання. Отже, була риса характеру героя, котра спонукала письменника до подальших роздумів. Думається, насамперед, імпонувало те, що Іван Жменяк був щасливою людиною свого часу: він уміє радіти праці; у молоді роки відвоював собі дружину – найгарнішу дівчину села та й ще з добрим приданим; забезпечує сім'ю, налагоджує її робочі будні, примножує статок; односельці ставлять у приклад своїм синам і донькам дітей Жменяка; Івана шанує громада. Отаке буденне, просте щастя людини, котра віднайшла споріднену працю і свою нішу у громаді.

Томчаниєвий Жменяк виступає героєм, котрий з народження дістав шанс у долі: мати його народила дванадцятьох дітей, з яких *«живуть тільки п'ятеро. Залишились ті, хто сильніший»* [6, с.7]. Серед трьох братів, які вижили, молодший Павло, німий з дитинства і живе з сім'єю Івана, допомагаючи йому в господарстві та примножуючи статки, а інший брат – поїхав на заробітки з села і на чужині помер. Жменякові, котрий носить родове батькове ім'я – Іван, залишається маєтність нянька: *«П'ятдесят років – це ще не так багато. Але Жменякові здавалося, що життя його почалося не з дня народження, записаного в метриці, а за багато років до того. Він наче виріс з кореня, що глибоко сидів у цілому роду Жменяків і ніс на собі віки – все те, що лишили йому батьки, діди, цілі покоління»* [6, с. 7]. М.Томчаний навмисне підкреслює силове поле Жменяка числами: дванадцять, три, п'ятдесят літ, поєднанням – три сини і одна донька, щоб вписати його у вічні символи, близькі людині, що ведуть у міфологічний та біблійний контексти. Тож, сприймаємо, – Жменяк мовби був тут завжди. Завжди був опорою патріархального способу буття, бо тільки так господарювали на селі тисячоліттями. І життя його було цілком зрозуміле сільській громаді: він-бо, як і його пращури, все отримував з чесною праці; не ховався від війни і повернувся знову до села, до плуга; не ховав синів своїх від небезпек; не хвалився ні статками, ні врожаєм, не пліткував і був скупим на слово, не ображав інших. Усе в його життєвій дорозі складалося, сказати б, прямо.

Зміни в характері Івана почалися на його п'ятдесяту весну, коли *«березень розщедрився на сонце. Шкільний директор намірював двадцять п'ять градусів тепла в затінку»* [6, с.5]. Тоді Жменяк орав свою землю, а *«з-під капелюха по скроні потекла кривулькою крапля поту, повишла на щоці, зірвалася і впала в борозну»* [6, с. 5]. Михайло Томчаний майстерно зловлює буденний момент, і додаючи експресивно забарвлене слово *«кривулькою»*, перетягує увагу читача на той шлях, яким скотилася краплина поту – кривим шляхом. Більше того, вона впала в приготувану для насіння ріллю і, як показує хід роману – проросла! Бо мовби за цією крапелькою *«кривує»* в подальшому і сам Жменяк.

«Кривуля» – так називали клопоть землі сусіда Петричка, що той давав їй як посаг за донькою Юлкою. Жменяк уподобав собі цю царину, тож вирішив одружити сина Михайла з Юлкою. Одержимість *«Кривулею»* настільки охопила Івана, що він пішов проти кохання Михайла й Оленки. Водночас, авантюрою Івана стала спроба підпалу власної хати, яку перед тим застрахував. Найнятий для цього дійства хлопець вже почав справу, але його помітив сусід Петричко і налякав парубка. Хоча хаті шкоди завдано не було, але Петричко зрозумів намір Жменяка. Аби приховати правду, Іван використовує цю ситуацію як спосіб додаткового тиску на сина, щоб той відмовився від Олени і одружився з Юлкою. Зрештою Михайло виконує батьківську волю. І втретє Жменяк сходить з прямої дороги, коли намагається зробити своєю любаскою Оленчину матір, котра була вдовицею. Але й ця авантюра не мала успіху.

Отже, для уважного читача крапля поту, яка *«потекла кривулькою»*, стає своєрідною антиципацією роману, віщуючи, як один сумнівний крок героя тягне за собою інший – і трудяща людина поступово перетворюється у фанатика, котрий перестає відрізняти головне від другорядного.

Якщо намагання Жменяка обманути страховиків, щоб збудувати новий дім, М.Томчаний описує як спробу перехитрити долю, а похід за любаскою – як гумористичну пригоду, в якій Іван губить мішок картоплі, то втручання батька у життя сина під пером письменника перетворюється у шекспірівську драму.

Іван знецінює кохання між Михайлом і Оленою. А кохання – іпостась божественної любові, тієї любові, якою є Бог для християнина. Не кожному щастить пізнати кохання, ніхто не відкрив секрет його народження у серцях людей. На своєрідний акт богоборства – знехтувати коханням у серцях своїх дітей – наважився Іван Жменяк. Для само-

ствердження власних амбіцій він готовий жертвувати реалізацією життєвого призначення Михайла. Силою господаря дому Жменяк ламає волю сина. Слід зазначити, що йдеться у творі про модерний час, який давав закарпатцеві можливість ліпше керувати своїм життям: змінювати звичний патріархальний устрій, шукаючи себе у нових професіях, здобувати освіту, тощо. Проте Жменяк, зі своїм обмеженим світоглядом, наче старозавітний герой, бачить сенс свого буття винятково в тисячолітній практиці обробітку землі. Синам своїм Іван не відкриває шляхи на оновлення, навчання, а пригинає їх до тієї старої моделі життя, що була йому звична. Жменяк чинить те, що не може й у біблійному форматі: наливає нове вино у старі бурдюки.

І *«кривулька»* поту, що текла по скроні старого Жменяка, наче *викривляє* й особистість Михайла. Заради батька хлопець у церкві, коли його вінчали, сказав не правду, а те, що від нього хотіли вчути. На питання панотця: *«Я питаю тебе, юначе, чи з доброї волі, чи з примусу ти ведеш до віця дівчицю, яка стоїть поруч тебе... .. ледве чутно випало з вуст Михайлових поранене слово, як та підстрелена в леті птаха падає до ніг мисливця»* [6, с. 138]. Оленчині очі *«дивилися на нього з докором: «Ти продав наше кохання! Таке кохання продав за Петричкову «Кривулю»! Серце коханої замінив на грудку землі»* [6, с. 138]. Звісно, Оленка не знала про намагання старого Жменяка підпалити хату, як і те, що її коханий відстоює честь роду.

Ота ж *«кривулька»* символізує перехід Жменяка від господаря до фанатика-землевласника, що є управителем родини. Земля виявляється тим образом/інструментом, через який виявляється одержимість Жменяка. Здавалось би, Жменяк переміг: син *«приживив»* земельний наділ *«Кривулю»*. Проте з цього моменту для Івана починається своєрідне переродження (мовби *«звіріє»*), він-бо пішов проти любові, а отже проти божественної суті людини. Тож Жменяк зробив крок до розпаду своєї сім'ї.

Син Михайло – дитина зовсім іншого часу і характеру, ніж батько. Йому дається величезний дар – кохання, яке немов дихання – для життя, для праці. Любов для Михайла – символ свободи і свobodного вибору залишатися на селі. Красуня Олена, кохана Михайла, щира, привітна, опанувала кравецьку справу, окрім роботи на землі. Дівчина готова показати старому Іванові, що її руки не бояться праці і вона примножуватиме статки Жменяків. Молода пара Михайла й Олени виписана зворушливо: *«Закохані бродили*

по мальовничих місцях, мов сліпі, і бачили тільки одне одного; ходили, наче шукали те місце, яке дало б їм повне щастя. Вони билися в цій долині, як той спраглий олень у тісній клітці, шукаючи між вузькими щілинами дорогу на волю» [6, с. 66]. М. Томчаний добирає найчистіших фарб, аби розповісти про силу кохання. Не даремно цей герой названий ім'ям самого письменника – Михайло, а якщо врахувати й по батькові – Іванович, – то він є подвійним тезком нашого літератора.

Михайло тікає з дому, протестуючи проти одруження з нелюбою Юлкою, працює в наймах, пристає на роботу на єпархіальних виноградниках в місті. Розмовляє з батьком найрізкішими словами: «З Оленою танцюю, няню, бо ніхто не вміє, як вона. Візьміть, няню, свої десять корун і самі танцюйте з Юлкою, а я буду з Оленою» [6, с. 72]. Серед способів отримання згоди на шлюб Михайло пропонує Оленці, на його думку, найвірніший, бо «хто захоче справляти хрестини раніше ніж весілля» [6, с. 110]. Однак Олена відповіла: «Честь я не віддам навіть за щастя, без якого мені так важко було б жити!» [6, с. 110]. Новина про те, що батько готував пожежу обійстя – вирішальна для згоди на шлюб. Михайло стає жертвою батькової влади, котрий невміло і «*криво*» розпорядився життям сина, «зваливши з себе всю вину на той нещасливий випадок» [6, с. 84].

Молодший Жменяк розпочав новий період свого життя теж «*криво*» – із лукавства в церкві перед Богом і людьми. Своєю відповіддю на запитання панотця він мовби відрікся від божественного дару любові. До батька в нього починає зростати неприязнь. Змінюється особистість Михайла: він стає різким, з-під лоба дивиться на своїх молодших братів і сестру, аби Жменяк не наділив їх чимось більшим, ніж обіцяв. Між братами та сестрою зароджується німа відчуженість. Відмова від кохання «витягла» з Михайла любов до оточення. Він стає тінню того Михайла, котрого ми знали на початку роману. А як газда, він так і не може ввійти у свою силу – батько, як зазвичай у патріархальній родині, розпоряджається його днями і світанками: «Доки я живу – я газда в цьому дворі!» [6, с. 61]. Це постає наступним кроком до розпаду родини.

Новий час виплекав й середульшого сина Жменяка – Юрка. Він, як і Михайло, ходив навчатися до горожанської школи. Як і Михайло, він відчував нові обрії життя. Як господаря його цікавила і вабила любов до виноградників. Ті п'ять рядочків кушів, що мав старий Жменяк, обробляв Юрко, бо ж «кажуть, що мати народила його на винограднику» [6, с. 247]. А ще хлопець умів при-

щеплювати дерева, тому в Жменяків на подвір'ї завжди були дерева із кількома різними плодоносними гілками.

Такими вподобаннями Юрка автор мовби підносить його вище за брата: Михайло згинається, бо робить біля землі, і повинен до того ж дивитися частіше вниз, «в землю», горбитися, а середульший Жменяк працює біля виноградника розпрямлено, на рівні серця. Згадаємо, що виноградник – символізує Божу благодать, бо дивним чином поєднує земні і небесні води, що наливаються сонцем. Метафорично прочитується й уміння Юрка робити прищепи: він наче здатен змінити не просто дерево, а й саме дерево життя. І справді, йому вдається змінювати креслений батьком життєвий шлях.

Юркове змужніння також пов'язане з коханням. Жменяк намагається керувати середульшим сином також, вигнавши його з дому (знову ж знецінюючи особистість сина). І шлях Юрка з рідної хати пролягає тими ж стежками, що й у Михайла: спочатку на каменярні, де працював його вуйко, а в сезон – на єпархіальні виноградники. Коли його, газдівського сина, запитує священник, за що ж прогнав батько з дому, Юрко відповідає: «За любов, отче духовний, за любов!» [6, с. 216]. Тобто батько зробив ще один крок до розпаду родини.

Цікавий рух сюжету пропонує письменник через образи Михайла і Юрка: обидва брати стають з ініціативи Жменяка вигнанцями із сім'ї; обидва брати йдуть на роботу до каменярні, а живуть у свого вуйка, обидва брати стають робітниками на винограднику. Причому М. Томчаний змальовує ситуацію так: старший брат розпочинає певну дію, а середульший продовжує і доводить до завершення. В їхньому житті, здавалось би, відлуння ідея біблійної «Притчі про робітників на винограднику»: останні можуть стати першими, а перші – останніми. Юрко, будучи другим, домігся і жаданої жінки, і своєї частки, і своєї хати. А старшому (першому) – це не вдалося. Додамо й таке: обидва Жменякові сини ставали на деякий час «блудними синами», але жодного з них Іван не привітав, як батько із біблійної притчі свого блудного сина. Якщо далі проводити паралелі у цьому ж форматі, то згадується «Слово про Закон і Благодать...», де автор підтримує думку, що перше це «хліб і вода», а наступне – «хліб і молоко». Ця схема образно підсилюється фіналом роману, коли бачимо гроно винограду на долоні у Юрка.

А тим часом старий Жменяк одружував молодшого сина і доньку в один день. Як казали на селі: «два весілля справляє в один день, щоб два рази

не гостити людей. Розумно, га? Таке може придумати тільки Жменяк» [6, с. 220]. Подвійне весілля сина й доньки Жменяка теж стало кроком до роз'єднання в родині. Немає в поведінці Степана й Ганьки відкритої агресії, але в кожному діалозі чується прихована настороженість – чого ще чекати від батька? Для сільської громади було звично весіллям шанувати кожную нову родину. Наразі цього не сталося, як і не було в Жменяка мороки з цими дітьми. Проте вони відчувалися другорядними в сім'ї (знову знецінення дітей).

З розбудовою художнього світу роману Іван мовби дрібніє. Це відчувається й через показ сцен весілля його дітей: велике – для Михайла, спільне весілля для Степана й Ганьки, маленьке святкування – для Юрка. З великого й авторитетного газди він перетворюється на жадібного, вічно незадоволеного діда, що привносить дискомфорт у життя родини. Проблема *батьки і діти* поглиблюється зі зростанням кожної жменякової дитини.

Друга частина роману демонструє читачеві посилення відчуженості між членами родини. Насувається Друга світова війна і сини Жменяка мають стати до зброї. Михайло Томчаній вималював зворушливу сцену прощання Михайла й Олени, котра прийшла на перон разом зі своїм чоловіком. У суєті вокзальній велично і німо прощаються двоє закоханих: *«Здавалося, колишнє кохання знову спалахнуло на цьому вокзалі... Михайло стояв мовчки, наче йому відібрало мову. Він не міг вигукнути зараз те, що йому хотілося... Олена ледь-ледь махала рукою на прощання, але її чоловікові здавалося, що вона прощається не з ним, бо погляд її... ковзав кудись ліворуч, де стояв Жменяк»* [6, с. 233]. А в поїзді він зізнався братові: *«Як мене болить, Юрку!.. Юлчин отець приніс мені слив'янки. Бог би його побив за моє життя! Вип'ємо, Юрку!»* [6, с. 234]. Минули десятиліття, створені нові сім'ї Михайлом і Оленою, а в кризові дні вони переймаються життям одне одного, ніби не було перешкод між ними. Таке кохання знівечив Іван Жменяк! – підкреслює письменник.

Кроком до роз'єднання родини був також жаданий поділ майна. Жменяк ціле життя обіцяв кожному з дітей, який наділ той отримає після смерті господаря, але нотаріально нічого не було прописано. Всі члени сім'ї розуміли, що майно є засобом тиску нянька на кожного за найменший непослух. Діти відчувалися рабами свого тата.

Доленосною подією у романі виступає придбання Жменяком під час війни останньої парцелі. Газда із сусіднього села продавав землю, щоб вивчити сина, а Іван зрадів можливості

придбати наділ. Бачив у цьому вигідну справу для себе. Тут письменник майстерно проставляє акценти: селянин-газда дбає про майбутнє сина, яке бачить у навчанні, розширенні можливостей для нього, і в цьому земля є його годувальницею на перспективу. А Іван бачить землю тільки в натуральному господарстві, та й задля продажу залишків із врожаю. Тобто, він на цей момент навіть живе у зовсім іншому вимірі, ніж його сусіда. Фанатизм і обмеженість Жменяка не дозволяють йому раціонально мислити. Через еволюцію образу Івана М.Томчаній розкриває у романі проблему *людина і час*.

Засобами антиципації описує М.Томчаній, як Жменяк вибирається з дому: Михайло пропонує батькові запрягти сани, той відрубав: *«Я вже сказав, гній будеш возити.»* [6, с. 249]; на наступне запитання, чи взяв гроші, так само відрізав: *«А тобі що? – розсердився старий і поглядом пронизав сина наскрізь»* [6, с. 251]. На прохання жінки вділити сала на вечерю – так само грубо: *«Не чіпляйся, як той реп'ях! Иди додому, жоно! На обід маєш, а на вечір я вдома буду»* [6, с. 251]. Тобто, він тричі порушує правила комунікації в сім'ї невиправданою грубістю й різкістю. Він навіть не вділив Варці запасів із гелетки для вечері, залишаючи свою сім'ю (своїх робітників) голодними. Розуміємо, що має бути новий виток розповіді після такої бесіди і дії.

Повертався із торгів Жменяк навпростець через ліс, де його перестрів вовк. У засніженому лісі зустрілися в герці не людина і вовк, а вже звір зі звіром: *«в очах сірого загорілися такі самі вогники, як у Жменяка, коли той дізнався, що Свистак землю продає»* [6, с. 256]. Жменяку вдалося інстинктивно запхати кулак у пащу вовку, а відтак: *«міцними пальцями, наче кліщами, вхопився за слизький язик, щосили тиснув, намагаючись пробити його наскрізь. Лівою рукою вхопив вовка за карк... Нарешті, пружне тіло звіра охляло і безсило повисло»* [6, с. 257]. Михайло Томчаній підкреслює: *«здавалося, наче посеред дороги б'ються два вовки»* [6, с. 256]. Ідеться тут про тваринну пристрасть бою, а не лише про візуальну схожість, адже Жменяк був у гуні, руном ззовні, тож міг виглядати як тварина із шерстю. Кров тварини і людини, як знаково підкреслює митець, теж злилися у двобої.

Очікування нянька в темній хаті (вигасили світло, коли лушили квасолу, щоб економити на гасі) усіма дітьми вилилося не так у тривогу про старого, як у переживання, що батько їх не поділив, тобто не склав того очікуваного документа про поділ майна, за який так

важко всі страждали у спільному коші. Кожен у темряві проговорював назву наділу, обіцяного батьком: «Кривулю» – синам на три частини; Ганьці – «Клин»; «Вонячка» – Михайлові, аби мав, де сіяти пшеницю; «Ярки» – Степанові; «Під лісом» – Юркові; «Грушник» на три частини ріжте», «Грунки» – Гані; «Голячку» – діліть на чотири; «Біля дички» – Михайлові. А виноградник...» [6, с. 254]. Ганька чи не найбільше переймалася тим, що батько забарився: «Вони не сміють померти!.. Мусять жити хоч півдня!» [6, с. 254], бо інакше всі залишаться неподіленими, а отже, дарма стільки терпіли від Жменяка. І тільки Варка іронізувала: «Чорт го не возьме, а Богу не треба. Він вам ще молоду мачуху приведе, ще й братчиків матимете, буде з ким ділитися» [6, с. 253]. Зрозуміло, що мати відчувала відчуження між синами й донькою, як і емоційну далечинь між Жменяком і дітьми. Це була не сім'я, а зграйка заручників, де діти відчувалися ошуканими.

Тушу мертвого вовка приволік Жменяк із собою, бо й руку як слід не зміг звільнити з пащеки звіра. Коли ж прийшов, то наказав синам принести з ліса покинуту ним палицю, бо на ній «такий красний зайчик вирізаний» [6, с. 259]. А зі шкури вовка вирішив зробити собі нову гуню, бо теперішню вовк пошматував.

Слід поміркувати, як письменник веде Жменяка життєвими перемогами: він подолав волю сина Михайла й одружив його з Юлкою; він поборов вовка; зумів притягнути тушу сірого до хати, але є щось не людське, одержиме у його перемогах. Як і в дикому вчинку після того як змішалася його кров із вовчою: через те, що пес схопив солонину зі столу, він «мотузок з відром прив'язав йому до шиї. Пес побіг, а за ним, забрязкотівши, потяглося відро... Ворота й хвіртка були зачинені. Собака не зупинився: з розбігу перестрибнув через хвіртку й на тому боці повис у повітрі, зачепившись відром за ґтахети» [6, с. 267]. На щастя, нагодився Степан, котрий звільнив собаку.

Третя частина «Жменяків» відображає життя Закарпаття у вирі Другої світової війни. Сини та зять на фронті, вдома жінки та онуки. А в селі велика трагедія: окупанти вивозять сім'ї євреїв, а в тому числі доброго Жменякового приятеля – Дувида. Колись, у Першу світову, Дувид дізнався, що з новим поповненням до його загону прибув Жменяк, то й біг під кулями, аби чимшвидше зустрітися зі своїм земляком. Хоч плащ був посічений кулями, але Дувид прибів до Жменяка неушкодженим. Як данину їхнім минулим взаєминам Жменяк вирішує поставити хрест на

могілі сільського вбивці Бодора. Річ у тім, що причинна сестра Дувида – Зісель народила від злочинця дитинку, яку віддали у притулок. Михайлові батько пояснив так: «Люди помаленьку вертаються у село... Якщо повернеться той, кого породила Зісель, яку скривдив Бодор, і коли син захоче довідатися про своїх батьків, то ми йому не скажемо: твоя мати була придуркувата, а отець – вбивця... Ти насипав могилу не для мертвого Бодора, а для живої людини, щоб вона мала чим жити» [6, с. 258]. Величний життєвий урок запропонував Жменяк своєму синові!

Справді, люди поверталися з війни в село: хтось втік з армії, як Михайло. Юрко волею долі потрапив до партизанського загону і теж повернувся в рідну хату. Разом із синами Жменяк поїхав за дровами у ліс. Тут зрубаний міцний дуб раптом оживив суху гіллячку на сусідньому дереві, яка впала на Жменяка. Іван помер від сухої гілки, яка його придушила. «Така людина!.. і суха гіллячка!.. – криком кричав протест в Михайловій голові» [6, с. 292].

Але образ сухої гіллячки сприймаємо й метафорично – Жменяк давно заважав сім'ї: пішов-бо проти кохання сина, без розуміння реалій дня вершив долі своїх дітей, забув про співчуття до дружини, навіть пес потерпів від його руки. Після п'ятдесяти років Жменяк став втрачати любов до людини, без чого всяка діяльність починає йти «*криво*». От цей рух і простежив Михайло Томчаний в романі. Людина без любові – що дерево без соку – відсихає. Оскільки ж подібне притягає подібне, то й Жменяка вбила така гіллячка, на яку перетворився сам. Життя йшло вперед, а він «відсох», наче суха гілка у кронах двох живих дерев.

Смерть Жменяка символічно збігається з відходом «старого світу» і початком радянської епохи. Якщо ж іти за художнім словом М.Томчанія, то твір розвивається від часу, коли Жменяк тримає весь дорогий йому світ у жмені, і до часу, коли середульший Жменяк – Юрко у жмені пропонує односельцям гроно винограду, вирощене на батьківському винограднику. Зрозуміло, що й прізвище Жменяк походить від слова *жменя* – «долоня й пальці в зігнутому стані, що дає можливість тримати в них покладене, насипане і т.д» [8], а це додатково відтінює еволюцію характеру Жменяка: все було гаразд, поки він тільки тримав маєтність у жмені, але з часом (з моменту, коли перешкодив Михайловому коханню) він свою жменю почав стискати у кулак. У той кулак, що можна засунути тільки вовкові в пащеку, бо ж до людини з кулаком іти не слід.

Жменяк покинув цей світ, так і не поділивши майно і землю між дітьми. Озлоблені вимушеним спільним життям, брати й сестри приступали до поділу майна як знали (теж *«криво»*), помаленьку розтягуючи з подвір'я, хто за що вхопився. 1945 рік приніс їм і смерть батька, і поділ землі, і прихід нової влади. Вони ще не знали, що їх очікує в радянському світі.

Тож не встигли брати і сестра розділитися, як прийшов час колгоспів. Водночас Петриктракторист (старший син Михайла) закохується в Оленчину доньку Марічку (таке собі «поетичне правосуддя»). Молоді, зрозуміло, хочуть жити інакше як їхні батьки. І тут Михайло, мовби повертаючись до того *«крива»*, що *викривило* його долю, кричить про молодих: *«Кажуть люди, що дочка її не піде до церкви присягати. Їх присягне кривий Баран у сільській хаті, запише у паспорт, прикладе печатку і кривулями підпишеться»* [6, с. 316]. На що йому швагро відповів: *«То не біда, що кривий підпис, аби життя було пряме... Бог і під вербу піде, коли там буде любов!»* [6, с. 316].

Якщо Іван Жменяк спотворив життя Михайлові на початку, то Петрик (Михайлів син) змінює світопорядок у хаті, коли його батько перебуває у зрілому віці. Онук старого Жменяка на тракторі розорює межі на *«Кривулі»*, аби вона стала спільною для всіх. Ця дія стала особистою драмою для Юлки, для котрої *«Кривуля»* – матеріальний символ-присяга між нею і Михайлом. Тому кричала синові: *«То лем я знаю, синку, то лем я знаю, хто помер... Воно померло, померло, перед тим, як народитися... Коханнечко моє ховаєш, синку, під тими плугами, а своє чи виореш?»* [6, с. 318].

Що ж трапилося з дітьми Жменяка? Родина перейшла із патріархату – тюрми батькової до радянської системи – тюрми суспільної. Вони не зуміли розпорядитися своєю землею, родовим бізнесом на благо собі, як багато хто із селян робив. У 20-ті – 30 ті роки ХХ століття країни вже розуміли, що знання за плечами не носити, а далекоглядні бізнесмени завжди знали, що потрібно вкладатися в різну діяльність, і в першу чергу у дітей, аби зберегти майно. Жменяк не зрозумів цих премудростей, не відчув не лише ритм часу, але й характерів власних дітей. Тож і залишив нащадків з облизнем: у старій хаті, з однокобою перспективою праці, у бідності, ображеними одне на одного і на долю. Вони відчуються знову рабами, але тепер у новій державній системі.

І останнє – чи про землю цей роман? Так, якщо підходити до його розуміння із точки зору патріархального Жменяка. Загалом твір про сімейну справу (селянство становило близько 90% насе-

лення краю, а в селянина всі справи пов'язані із землею) і про вміння голови сім'ї цю справу просувати на благо родини і громади. А проблеми, порушені у творі, які роблять роман читабельним і актуальним в наш час, стосуються філософських вічних питань: кохання, життєвого вибору, проблем *батьки і діти, людина і час*, осмислення людиною свого місця в світі й т.д. Образ землі – призма, крізь яку бачимо селянина краю першої половини ХХ століття у художньому осмисленні Михайла Томчанія.

Романом письменник також продовжив давню розмову у крайовій літературі про потребу освіченості. Ця тема була започаткована ще Олександром Духновичем у драмі *«Добродітель перевишає багатство»*, згодом у його статтях, поезії тощо. Недостатній світогляд, стверджував О.Духнович, зменшує кут зору селянина, тримає його в обмежених можливостях. А в результаті парадокс: Жменяк, котрий носив парадний одяг на руби, щоб не зношувався, піднімав із землі хоч кривий гвіздок, бо в господарстві все згодиться, загубив всі статки родини, і дітям нічого не пригножив. Власне, про це і твір М. Томчанія.

Висновки. Таким чином, роман Михайла Томчанія *«Жменяки»* оповідає про розпад патріархальної селянської сім'ї Закарпаття в першій половині ХХ століття. У творі пропонується осмислення низки філософських проблем (*людина і час, батьки і діти, кохання, життєвий вибір, осмислення людиною свого місця в світі* тощо), які пояснюють механізми відчуження і ворожості в родині. Художній світ *«Жменяків»* являє парадоксальну ситуацію, коли батько роду Іван Жменяк, найпалкіший прихильник патріархальності, сам постає її руйнівною силою.

Письменник вимальовує еволюцію головного героя: від роботящого господаря і сина землі до селянина, що починає рухатися *«криво»*, перетворюючись у фанатика-землевласника, котрий деспотично нав'язує свої стереотипні уявлення синам. Відтак Жменяк знецінює індивідуальності власних дітей, зрозуміло, вступаючи у конфлікт із пріоритетами модерного часу. Будучи заможним селянином, Іван залишає своїх дітей без освіти, у старій хаті, з однокобою перспективою праці, ображених одне на одного й на долю. А кавалки землі, якими вони поділилися між собою після його смерті, переходять у колгосп. Бідність, що її так боявся Жменяк, прийшла до синів і доньки через його невміле господарювання. Іванові діти будуть знову рабами, але тепер – радянської системи. Жменяк не зумів використати модерний час на благо собі і своїй сім'ї. Філософський вимір

роману закорінений у біблійних мотивах і сюжетних перегуках, що відчуваються інтертекстуально.

Цього року виповнилося 111 років від дня народження Михайла Томчаниї. Його епохальний

роман, пробуджуючи обговорення проблем, що існують з біблійних часів і до сьогодні, малює нам протагоніста, котрий не бачить нових реалій сучасного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бадзьо Ю. Земля і любов. *Дніпро*, 1966. № 4. С. 140–147.
2. Бродюк Ю. Поетика прози Михайла Томчаниї: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 215 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Brodiuk_Yuliia/Poetyka_prozy_Mykhaila_Tomchaniia.pdf
3. Мишанич О. Дума про людську долю. *Вітчизна*, 1965. № 4. С. 200–202.
4. Наєнко М. Михайло Томчаниї. *Історія української літератури ХХ століття*: У двох книгах. Київ, 1998. Кн. 2. С. 309–311.
5. Поп В. Творчість Михайла Томчаниї: літературно-критичний нарис. Ужгород, 1997. 160 с.
6. Томчаниї М. Жменяки: роман. Ужгород, 1964. 320 с.
7. Михайло Томчаниї: до 95-річчя від дня народження: бібліограф. покажч. Ужгород, 2009. 64 с.
8. Словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk/%D0%B6%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8F>
9. Фединишинець В. Земля і доля: рецензія. *Радянський студент*, 1965. 27 січня.
10. Шкробинець Ю. Влада землі: про роман М. Томчаниї «Жменяки». *Закарпатська правда*, 1964. 26 листоп.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025